“Education for knowledge, science and culture” -Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

Vivekanand College, Kolhapur (Empowered Autonomous)

Department of Political Science

Teacher – Asst. Prof. Ajay P. Patil

B.A. Part III, Paper No. VIII

Public Administration (लोकप्रशासन)

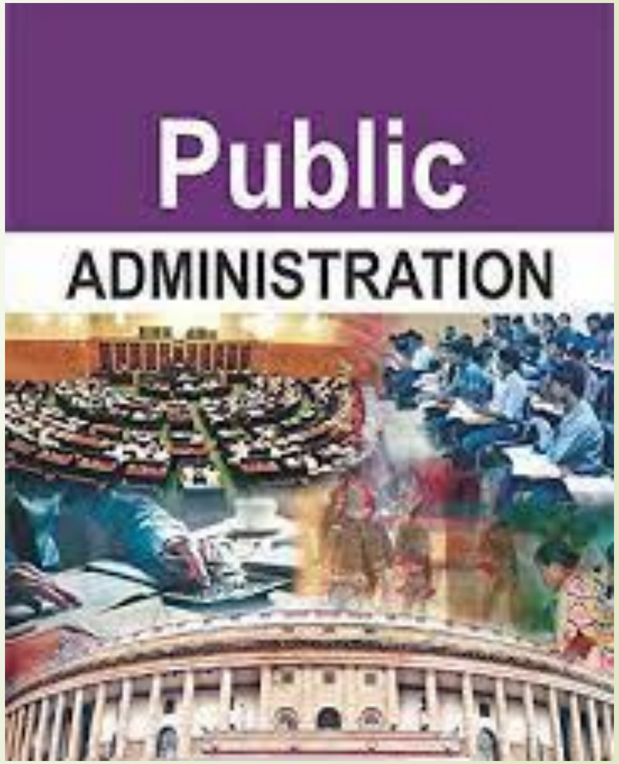

Module 1: - Public Administration लोकप्रशासन

a) Meaning, Definition and Nature

अर्थ, व्याख्या आणि स्वरूप

b) Evolution, Scope and Importance

विकास, व्याप्ती आणि महत्व

c) Private and Public Administration

खाजगी आणि सार्वजनिक प्रशासन (लोकप्रशासन)

प्रशासन

- इंग्रजीत **Administration** हा शब्द लॅटिन भाषेतील Ad व Ministrare या दोन शब्दांच्या संयोगातून बनलेला आहे. याचा अर्थ **लोकांची काळजी घेणे**, **लोकांची सेवा करणे** असा होतो.
- प्रशासन हा मराठी शब्द **प्र+शास्** या **संस्कृत** धातूपासून निर्माण झालेला आहे. **शास् म्हणजे राज्य करणे,राज्य चालवणे होय.**
- **समान उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अनेक व्यक्तींचे संघटन, संचालन, संयोजन व नियंत्रण करणे म्हणजे प्रशासन होय.**

लोकप्रशासनाची व्याख्या

- **प्रो. एल. डी. व्हाईट:-** "लोकप्रशासनात अशा सर्व कृतींचा आणि कार्यांचा समावेश केला जातो की ज्यांचा उद्देश सार्वजनिक धोरणांची पूर्तता किंवा अंमलबजावणी करणे हा असतो."
- **प्रो. वुड्रो विल्सन:-** "कायद्याची तपशीलवार आणि पद्धतशीरपणे कार्यवाही करणे म्हणजे लोकप्रशासन होय. कायद्याच्या कार्यवाहीसाठी केलेली प्रत्येक क्रिया ही प्रशासकीय क्रिया (कायदा) मानली जाते."
- **पर्सी मॅक्वीन:-** "लोकप्रशासन म्हणजे असे प्रशासन की ज्याचा संबंध राष्ट्रीय अथवा स्थानीय सरकारच्या कार्यांशी येतो."

लोकप्रशासनाचे स्वरूप

- **संकलित किंवा सर्वव्यापी दृष्टिकोण:-**

जेव्हा एखादे उद्‌दिष्ट साध्य करण्यासाठी संघटनेतील सर्व घटकांचा आणि त्यांच्या सर्व कार्यांचा समावेश लोकप्रशासनाच्या अभ्यासात केला जातो त्यास संकलित किंवा सर्वव्यापी दृष्टिकोण असे संबोधले जाते.

- **व्यवस्थापनात्मक दृष्टिकोण :-**

लोकप्रशासनासंबंधीचा व्यवस्थापनात्मक दृष्टिकोण म्हणजे केवळ व्यवस्थापन करणे, इतरांकडून कार्य करूवून घेणे होय. संघटनेतील सर्व कर्मचाऱ्यांचा आणि त्यांच्या कार्यांचा प्रशासनात समावेश न करता केवळ वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या कार्यांचा समावेश करणे होय.

लोकप्रशासनाचा विकास

- **पहिला कालखंड (१८८७ ते १९२६) :** लोकप्रशासनाच्या उदयाचा कालखंड म्हणून हा कालखंड ओळखला जातो. १८८७ मध्ये अमेरिकेतील प्रिन्सेटन विद्यापीठाचे **प्राध्यापक वुड्रो विल्सन** (नंतर अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष झाले) यांचा **'प्रशासनाचा अभ्यास'** (The Study of Administration) हा लेख प्रकाशित झाला.
- *वुड्रो विल्सन यांना 'सुव्यवस्थित लोकप्रशासनाचे जनक' (The Father of the discipline of Public Administration) असे संबोधण्यात येते.*
- लोकप्रशासनाच्या विकासाच्या या पहिल्या कालखंडात लोकप्रशासन आणि राजकारण यांच्या विलगीकरणाच्या अभ्यासावर (Politics - Administration Dichotomy) अधिक भर देण्यात आला.

- **दुसरा कालखंड (१९२७ ते १९३७)** : लोकप्रशासनशास्त्राच्या विकासाचा हा दुसरा कालखंड. ***हा लोकप्रशासनाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने सुवर्णकाल मानला जातो.*** कारण या कालखंडात लोकप्रशासनाची अनेक तत्वे आणि सिद्धांत निश्चित झाले.
- १९२७ मध्ये प्रो. डब्ल्यू. एफ. विलोबी यांनी 'लोकप्रशासनाची तत्वे (सिद्धांत)' (Principles of Public Administration) हा ग्रंथ लिहिला.
- या कालखंडात लोकप्रशासनशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व वाढत गेले.
- **तिसरा कालखंड (१९३८ ते १९४७):** लोकप्रशासनशास्त्राच्या अभ्यासाला आव्हान देणारा हा कालखंड होय.
- या कालखंडात लोकप्रशासनाच्या सिद्धांतावर आणि तत्त्वावर टीका होऊ लागली.
- नोबेल पारितोषिक विजेते हर्बर्ट सायमन यांनी प्रशासनाला कोणतेही तत्त्व, सिद्धांत असत नाहीत असे ठामपणे मतप्रदर्शन केले.

- **चौथा कालखंड (१९४८ ते १९७०) :** लोकप्रशासनाच्या अभ्यासाचा हा संकटग्रस्त कालखंड होय.
- लोकप्रशासनावर एवढी टीका होऊ लागली की, विचारवंतांनी लोकप्रशासनावरचे वेगळे स्वतंत्र अस्तित्व अमान्य केले.

- **पाचवा कालखंड (१९७१ ते आतापर्यंत) :** पाचव्या कालखंडात लोकप्रशासनशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व वाढले.
- १९७१ पासून आधुनिक लोकप्रशासनशास्त्राच्या अभ्यासाची दिशा बदलली गेली.
- भारतात १९५४ साली भारतीय लोकप्रशासन संस्थेची स्थापना करण्यात आली.
- विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात लोकप्रशासनशास्त्राचा अभ्यास अधिक सुव्यवस्थित व अद्ययावत झालेला आहे.

लोकप्रशासनाची व्याप्ती

- **हेंरी फेयोल**:

    हेंरी फेयोलने व्यवस्थापनात्मक दृष्टिकोणातून लोकप्रशासनाची व्याप्ती स्पष्ट केली आहे. त्यामध्ये लोकप्रशासनात पुढील पाच तत्वांचा समावेश केला जातो **१) नियोजन (**Planning**)** **२) संघटन (**Organization**)** **३) आज्ञा (**Command**)** **४) समन्वय (**Co-ordination**)** **५) नियंत्रण (**Control**).** प्रशासनात कोणतीही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी वरील पाच तत्वांचा स्वीकार करावा लागतो.

- **पर्सी मॅक्वीन :** यांच्या मते लोकप्रशासनात मानव(Men), भौतिकक वस्तू किंवा सामग्री (Materials) व पद्धती (Methods) या तीन घटकांचा अभ्यास केला जातो.

7 FUNCTIONS
OF
MANAGEMENT
POSDCORB
Coined By Co work of
Luther Gulick and Lyndall
Urwick
1
PLANING
2
ORGANIZATION
3
STAFFING
4
DIRECTING
5
COORDINATION
6
REPORTING
7
BUDGETING

- **ल्युथर ग्युलिक :** यांनी POSDCORB या शब्दावरून लोकप्रशासनाची व्याप्ती स्पष्ट केली आहे.

- **P – Planning: नियोजन/योजना:** कार्याची रूपरेषा ठरविणे तसेच ते कार्य यशस्वी करण्यासाठी योग्य अशी कार्यपद्धती स्वीकारणे.
- **O – Organization: संघटना:** प्रशासन कार्यासाठी विशिष्ट अशी संघटना किंवा रचना निर्माण करावी लागते. विभाग, उपविभाग पाडून अधिकार पदांची रचना करावी लागते.
- **S – Staffing: कर्मचारी वर्गाची व्यवस्था:** प्रशासन कार्यासाठी लागणाऱ्या कुशल, पात्र नोकर वर्गाची भरती करणे, त्यांना प्रशिक्षण देणे.
- **D – Directing: निर्णय घेणे, आज्ञा देणे, सूचना व मार्गदर्शन करणे:** प्रशासनात कर्मचारी वर्गाला आदेश, सूचना, मार्गदर्शन करावे लागते.
- **Co - Co-ordination: समन्वय:** संघटनेच्या विविध विभागात परस्पर संबंध प्रस्थापित करून त्यांच्यातील संघर्ष कमी करणे.
- **R - Reporting: माहिती (अहवाल) पाठवणे:** प्रशासनातील अधिकारी व कर्मचारी यांना प्रशासना संबंधी माहिती दिली जाते. तसेच तपासणी, संशोधन आणि नोंदणी याद्वारे माहिती जमवून अहवाल तयार करणे.
- **B - Budgeting: अंदाजपत्रक तयार करणे:** अंदाजपत्रक निर्मिती, त्यास मंजुरी, कार्यवाही, आर्थिक नियंत्रण, हिशेबव्यवस्था इत्यादी गोष्टींचा समावेश आर्थिक प्रशासनात केला जातो.

लोकप्रशासनशास्त्राचे महत्त्व

- सर्वच प्रगत आणि अप्रगत देशात प्रशासन व्यवस्थेचे महत्त्व मान्य झालेले आहे.
- आधुनिक राज्ये ही लोककल्याणकारी राज्ये म्हणून ओळखली जातात.
- आधुनिक काळात शासन संस्थांचे स्वरूप वारंवार बदलत असते. परंतु तेथील प्रशासकीय यंत्रणा कायमस्वरूपी असलेल्या दिसतात.
- १९३५ च्या कायद्यातील अनेक प्रशासकीय तरतुदी भारतीय संविधानाने जशाच्या तशा स्वीकारलेल्या आहेत.
- तिसऱ्या जगातील अप्रगत राष्ट्रांच्या प्रशासनात सुधारणा घडवून आणणे गरजेचे झाले आहे. प्रशासकीय यंत्रणा अद्ययावत, कार्यक्षम आणि सुव्यवस्थित झाल्याशिवाय तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांचा विकास होणे अशक्य आहे.
- सुसंस्कृत समाजाची शास्त्रीय गुरुकिल्ली म्हणजे लोकप्रशासन होय. - चार्ल्स ए बिलियर्ड्स

सार्वजनिक प्रशासन (लोकप्रशासन) व खासगी प्रशासन

- **सार्वजनिक प्रशासन**
- लोकप्रशासन हे सार्वजनिक स्वरूपाचे असते.
- लोकप्रशासनाचे कार्यक्षेत्र व्यापक स्वरूपाचे असते.
- लोकप्रशासनाचे स्वरूप राजकीय व सरकारी असते.
- लोकप्रशासन जनतेला जबाबदार असते.
- लोकप्रशासनाचा मुख्य उद्देश लोककल्याण साधणे हा असतो
- लोकप्रशासनात समानतेचे तत्त्व आढळते.
- लोकप्रशासनात दफ्तरदिरंगाई, लाचलुचपत, भ्रष्टाचार असे दोष निर्माण होतात.

खासगी प्रशासन

- खासगी प्रशासन हे व्यक्तिगत स्वरूपाचे असते.
- खासगी प्रशासनाचे कार्यक्षेत्र मर्यादित असते.
- खासगी प्रशासनावर राजकीय पक्षाचे किंवा सत्तेचे नियंत्रण नसते.
- खासगी प्रशासनात जनतेच्या जबाबदारीचा प्रश्नच येत नाही.
- खासगी प्रशासन नफ्यासाठी चालविले जाते.
- खासगी प्रशासनात समानतेचे तत्त्व आढळत नाही.
- याउलट खासगी प्रशासनात हे दोष आढळून येत नाहीत.